

етногенезу українців можна було б уявити таким чином: 1) протонеоліт — давні індоєвропейці; 2) неоліт (з мідним віком) — протослов'яни; 3) бронзовий вік — спільність праслов'ян; 4) ранньозалізний вік — давні (ранні) слов'яни; 5) з середньовіччя — окремі самостійні слов'янські народи, у тому числі й українці; середина X та кінець XV ст. — основні рубежі розвитку самостійних слов'янських народів; ні різких змін (катаклізмів) екології, ні значних міграцій, які б докорінним чином змінили етнічне обличчя (або й генотип) слов'янських народів, на цих рубежах не відбулося; 6) початок ХХІ ст. — різні варіанти перетворення окремих слов'янських етносів у нові. У протонеоліті індоєвропейцям належала приблизно чверть території України, у неоліті — близько її половини, у бронзовому віці неіндоєвропейськими лишилися тільки деякі її північно-східні райони, у ранньому залізному віці індоєвропеїзація України завершилася, домінуючою стала тенденція її слов'янізації. Сучасна історична епоха, що почалася з середньовіччя, може бути схарактеризована як епоха поступової, але невпинної «українізації» України, що відбулося у поширенні українського етносу на її території та сусідніх з нею районах. Чи не є це одним із доказів потенційної можливості виживання нашого народу й надалі?

ЕПОХА ПРОТОНЕОЛІТУ

І. Протонеоліт.

Загальна характеристика епохи

Протонеоліт — епоха кам'яного віку між мезолітом і неолітом, що відповідала бореальному періодові розвитку природи, а також першій із найсприятливіших для життя давніх людей теплих фаз клімату, яких (за М. А. Хотинським) усього було три: бореальна (6900—6300 р. до н.е.); пізньюатлантична (4000—2700 р. до н.е.); середньосуббореальна (2200—1200 р. до н.е.).

Одні археологи, вважаючи рубежом між мезолітом і неолітом появу кераміки, дотримуються думки, що за своєю матеріальною культурою пам'ятки мезолітичного вигляду, в яких керамічний посуд ще невідомий, але простежуються сліди відтворюючого господарства, належать до мезоліту, а, отже, відтворююче господарство існує з мезоліту. Інші, розглядаючи відтворююче господарство величезним переворотом в історії,

датують такі пам'ятки вже неолітичним часом. Одні не визначають мезоліт як особливу епоху і вважають його «фінальним пізнім палеолітом», інші — через наявність відтворюючого господарства виділяють у мезоліті період «докерамічного неоліту», після якого починається ранній неоліт; треті переконані, що «фінальний верхній палеоліт» (або «фінальний пізній палеоліт») слід назвати мезолітом, мезоліт — протонеолітом, а кінець протонеоліту — докерамічним неолітом.

Мабуть, найкраща схема (яка може бути використана й для території України) переходу від пізнього палеоліту до неоліту розроблена на прикладі Близького Сходу англійським ученим Дж. Меллартом. На його думку, мезоліт (який часто називають «фінальним верхнім палеолітом») становив з економічної точки зору останній період інтенсифікованого збиранництва, а протонеоліт — період переходу від привласнювання до виробництва їжі й час «неолітичної революції». В протонеоліті вже наявні матеріали, які засвідчують початок доместикації тварин, і хоча рештки культурних рослин того часу ще не знайдені (можливо, їх буде знайдено пізніше), початок землеробства засвідчується появою численних ступок, товкачів, зернотерок, розтиральників, а також ям для зберігання харчових запасів. Тоді ж виникли й перші постійні поселення (які протягом тієї епохи неодноразово перебудовувалися), могилиники, окремі поховання з прикрасами (намистами, підвісками), що свідчить про наявність у людини часу не тільки для втамування голоду. Відомі також різьблені зображення тварин і статуетки верховного божества — богині-матері. Почала розвиватися торгівля, а наприкінці періоду будували вже перші міста, оточені захисними мурами, часто масивними. Фінал протонеоліту одержав назву «докерамічний неоліт».

На противагу західним археологам, котрі вважають деякі населені пункти докерамічного неоліту (а потім і керамічного неоліту) протомістами або містами, М. Я. Мерперт, В. М. Мас-сон та інші вітчизняні науковці певні: ці населені пункти були тільки великими (маючи іноді від 2 до 6 тис. мешканців) поселеннями. Адже різні промисли, сліди яких виявлені під час розкопок цих поселень, не виходили за межі первісного ремесла, не пов'язаного з товарним виробництвом, а торговельна функція цих центрів сільськогосподарських округ також не була високою: сировина постачалася в основному з найближчих районів при простому обміні або так званими торговельними експедиціями. Частина археологів (В. М. Даниленко, В. І. Маркевич та ін.) розглядають мезолітичні пам'ятки докерамічного неоліту, тобто окремої донеолітичної епохи. Мабуть, вони ма-

ють расію, проте наш докерамічний неоліт має виразні риси протонеоліту Близького Сходу та Балкан (на Балканах протонеоліт передує неолітові й стадія докерамічного неоліту в ньому не виділена), тому вважаємо за краще вживати для пам'яток докерамічного неоліту України термін протонеоліт і дотримуватися в цілому послідовної схеми: мезоліт — протонеоліт — неоліт.

На території Східної Європи відтворююче господарство почалося, найімовірніше, з тваринництва. Першими прирученими тут тваринами можна вважати бика та свиню (з місцевих тура і дикої свині). За Д. Я. Телегіним, на території України найдавніші кістки свійського бика знайдено на площі «мезолітичного» Василівського III могильника, за В. М. Даниленком, перші кістки свійського бика та кози-вівці (яка походить зі Східного Прикаспію) виявлені в шарах «докерамічного неоліту» поселення Кам'яна Могила (під Мелітополем). Причому стратиграфія цього поселення переконливо свідчить: свійська коза-вівця тут, як і на інших пам'ятках України, з'явилася пізніше свійського бика. Припускається, що тоді ж почали приручати й свиню, бо на «пізньомезолітичних» стоянках Криму типу Мурзак-Коба до 70-и кісток свиней належали молоднякові, а велике число кісток молодих тварин, як прийнято вважати, є ознакою domestикації. Аналогічна ситуація, за даними В. І. Маркевича, характерна й для синхронних пам'яток Молдови.

Дещо інакше розвивалося тваринництво у східній (задонській) частині Півдня Східної Європи, де велика рогата худоба з'явилася пізніше за дрібну. Зокрема, кістки свійських кози-вівці та свині (за відсутності кісток свійського бика) знайдені в шарах ранньонеолітичних поселень Матвіїв Курган (Ростовська обл.), які були наступною за мезолітом ланкою розвитку. Таким чином, місцезонашування цих поселень фіксує кордон початку пам'яток східної області, населення якої запозичило свійську худобу від своїх сусідів із Заходу або із Середньої Азії.

Не слід забувати й про точку зору, за якою велика рогата худоба та свиня в Східній Європі з'явилися пізніше, запозичені вже у свійському вигляді населенням неолітичної буго-дністровської культури (що є своєрідною східною частиною зони культур Старчево-Криш-Кереш) від населення західної частини цієї зони. Після цього, як вважає В. О. Шнірельман, племена буго-дністровської культури, а потім і їхні сусіди поширили тваринництво на інші райони Півдня Східної Європи.

Кожна з розглянутих точок зору має свої слабкі сторони, однак можливість самостійної domestикації тварин на території

західної частини Півдня Східної Європи здається нам найкраще аргументованою. Разом із тим всі дослідники сходяться на тому, що поява свійських тварин на території України була результатом контактів її давнього населення з Малою Азією та Балканами (в тому числі й Подунав'ям). На думку Д. Я. Телегіна, приручення бика й свині в Надчорномор'ї в мезоліті було пов'язане з антропологічним типом тамтешнього населення, що утворився внаслідок тривалих контактів місцевих і прийдшлих середземноморських (зокрема, середземноморсько-передньоазіатського походження) груп, а згодом це населення увійшло й до складу неолітичних буго-дністровців. А В. І. Маркевич твердить, що тваринництво в Дністровсько-Прутському районі виникло також ще в мезоліті (до буго-дністровської культури) під впливом Балканського центру доместикації. У світлі цього менш вірогідною здається думка В. М. Даниленка про те, що свійський бик прийшов на територію України не із Заходу, а з Задонського Сходу.

В протонеоліті в Україні зародилося, ймовірно, й землеробство. За трасологічним аналізом, здійсненим Г. Ф. Коробковою, жнивні ножі, якими могли збирати врожай зернових у Північно-Західному Надчорномор'ї, існували вже на «мезолітичних» поселеннях гребениківської культури. На думку В. І. Маркевича, найпереконливішим доказом існування найдавнішого землеробства на території Молдови та України можна вважати відбитки зерна пшениці на посуді II фази (I фаза була безкерамічною) буго-дністровської культури. Появу тут цього злаку він пояснює запозиченням із Малої Азії через Балкани.

З огляду на все сказане, вважаємо частину мезолітичних пам'яток України та Молдови протонеолітичними. На нашу думку, про це свідчать такі ознаки, як розведення худоби та зародження землеробства, а також наявність у деяких похованнях у Волоському I могильнику не лише знарядь праці, а й предметів, очевидно, ритуального характеру (йдеться про стулки мушлі або невеликі камінчики без слідів обробки), знаходження в гротах Кам'яної Могили зображень і кам'яних скульптурок тварин, що відповідали шарам «докерамічного неоліту». У світлі такого висновку спільні риси в поховальному обряді й домобудівництві, простежені Д. Я. Телегіним у мезоліті Півдня України та натуфійської культури Близького Сходу (яку Дж. Мелларт вважає протонеолітичною), можна визначити стадіально-спільними, в даному разі — протонеолітичними. Враховуючи ж, що пам'ятки протонеоліту відомі й на Балканах (найвиразніша з них — культура Лепенського Виру) та Кавказі (пе-

чера Чох у Дагестані), логічно стверджувати, що протонеолітичні культури охопили свого часу територію й Близького Сходу, й Південно-Східної Європи, й Півдня Східної Європи.

Існує точка зору, що в пізньому палеоліті відбулося розселення з Європи на Анатолію й далі — на інші території Близького Сходу, й саме нащадки цих переселенців очолили «неолітизацію» Близького Сходу. Кажучи про це, Дж. Мелларт посилався на висновки антропологів, згідно з якими представники євро-африканської раси, поховані в протонеолітичних могильниках Близького Сходу, були нащадками європейської палеолітичної людини. Якщо це так, спільні риси протонеоліту Європи та Близького Сходу можуть пояснюватися спільним або близьким рівнем розвитку їхніх витоків ще в палеоліті.

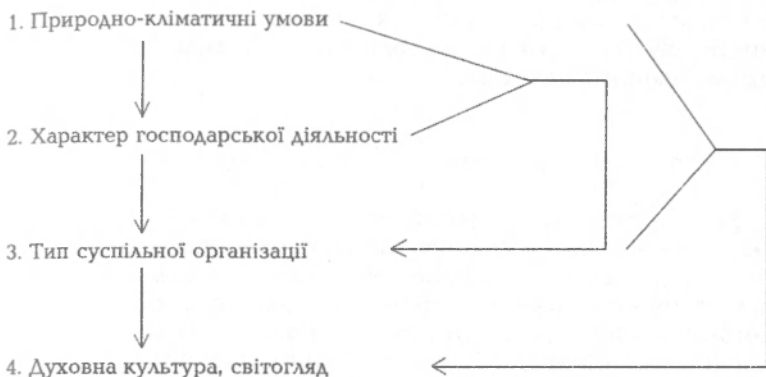
Таким чином, із початком епохи протонеоліту (й бореального кліматичного періоду) завершився перехід від плейстоцену до голоцену: зникли плейстоценові тварини, шпильковий ліс північної частини України змінився листяним, понизився загальний рівень вод. При цьому посилилась осідливість населення, глибока криза мезолітичного привласнюючого господарства спричинила до появи в південній частині нинішньої України (де природа змінилася, очевидно, особливо різко) відтворюючого господарства, а отже, й епохи протонеоліту. Протонеолітичні пам'ятки виникли на основі найрозвинутіших пам'яток південного мезоліту, співіснуючи з північними, які лишилися мезолітичними. З'явилася широтна (зональна) епохальна нерівномірність. Надалі протонеолітичні племена розвинулися в ранньонеолітичні, які стали сусідами одночасових, але ще мезолітичних за матеріально-культурною ознакою племен північних територій сучасної України.

II. Світогляд людини протонеоліту

Певну історичну епоху слід, мабуть, розглядати як своєрідний живий організм, компоненти якого не тільки пов'язані, а й послідовно зумовлюють один одного. Так, природно-кліматичні умови епохи протонеоліту обумовили саме той тип господарської діяльності, складовими якого стали, поруч із мисливством та збиральництвом, тваринництво і землеробство. У свою чергу, природа, клімат і характер господарської діяльності епохи протонеоліту були передумовами для розвитку саме такого типу суспільної організації, пов'язаного з виникненням сталої парної сім'ї, роду, племені, появою знаті та соціальної нерівності. Неважко припустити, що і світогляд людини протонеоліту, духовна культура людності протонеоліту мають

бути зумовлені, як невід'ємні складові компоненти історично-кліматичної епохи, згаданими трьома попередніми чинниками.

Отже, схематично зв'язки між компонентами будь-якої історично-кліматичної епохи можуть бути окреслені таким чином:

І. КУЛЬТ ЧУРИНГИ

Зрозуміло, що, з'ясовуючи певні риси світогляду людності протонеоліту, доречним буде звернутися, передусім, до матеріалізованих духовних пам'яток цього часу. Серед них чільне місце відведено культові чуринги. На території України знайдено рибоподібні піщовикові чуринги Кам'яної Могили (Кукрецька культура). Виявлено до 40 піщових чуринг завдовжки від 5 до 70 см на дні гrotів пагорба Кам'яної Могили, а також на своєрідних поличках, утворених у стелі внаслідок вивітрювання. Майже всі вони за своєю формою нагадують риб різних річкових порід і мають орнамент у вигляді лінійно-геометричних накреслень.

Відомі протонеолітичні чуринги і з Лепенського Виру (Сербія). Тут знайдено біля 40 скульптур овальної форми із пісковика, розмірами від 40 до 60 см. Часто-густо орнаментовані візерунком у вигляді овалів, спіралей, меандрів, ці скульптури поєднують у собі риси людини, риби та яйця. Крім того, у шарі II знайдено кістяні молотки, зроблені у вигляді стилізованої риби або такі, що мають на собі її зображення.

Риси риби та яйця наявні також у формі та орнаменті двох скульптурних голівок із поселення протонеолітичної натуфійської культури Ейнан (Близький Схід).

Чим же можна пояснити своєрідність форми протонеолітичних чуринг? Мабуть, чуринги часто мали форму риби та яйця у зв'язку з кризою мисливства в протонеоліті і, відповідно, різким зростанням ролі рибальства та збирання пташиних яєць.

В цілому ж культ чуринги у протонеоліті слід розглядати вже як пережиткове явище. Згодом ми побачимо, що саме з протонеоліту культ чуринги (як уявлення про нерозчленований Всесвіт) поступається зодіакові — моделі організованого розчленованого Всесвіту.

2. ФОРМУВАННЯ НАЙДАВНІШОЇ СИСТЕМИ СВІТОГЛЯДУ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ (КОСМІЧНА СТАДІЯ)

§1. Виникнення уявлень про два світи — світу живих і світу померлих. Комплекс вірувань, пов'язаних із звичаєм ініціації (посвячення). Топоніміка, атрибутика та зміст звичаю ініціації, правила ініціації та поведінка посвячуваного. Семантика образу Баби-Яги у казці. Міфологічні витоки (генеалогія) образу Баби-Яги. Поведінка посвячуваного у казці. Зміст наступного періоду до вступу в шлюб і моменту повернення.

Якими джерелами може скористатися дослідник, з'ясовуючи характерні риси світогляду людей протонеоліту? На жаль, ми не маємо записаних протонеолітичних міфів, цих світоглядних оповідань. Єдиний текст, що зберігає в собі численні міфологічні мотиви, відомий нам як народна чарівна казка, хоча, звичайно, вона є вже вторинним явищем після обряду та міфу, і народилася вона в людській свідомості значно пізніше. Та, як побачимо, казка не тільки містить у собі міфологічні залишки, релікти людської свідомості часів протонеоліту, а й часто базується на певній міфологічній основі.

Отже, звернемося до народної казки і подивимось на неї по-новому — як на схованку різного роду міфологічних таємниць.

З дитинства знайомі нам казки про Бабу-Ягу та Івана-царенка, що потрапляє до хатки на курячих ніжках. Перебування молодого особи у Яги — невід'ємний епізод багатьох казок. І не завжди замислюємося ми над тим, хто така Яга, чому така надзвичайна розмова відбувається між нею та її гостем, чому хатинка стоїть на курячих ніжках, а Іван-царенко знає, як її розвернути тощо.

Ще раз уважно придивимось до казкового епізоду перебування героя у Яги. Ось декілька уривків, що ілюструють один і той самий сюжетний момент.

1. «Сжалился Иван-царевич над щукой, бросил ее в море, а сам пошел берегом за своим клубочком.

Долго ли, коротко ли — прикатился клубочек в лес, к избушке. *Стоит та избушка на курьих ножках, кругом себя поворачивается.* Говорит Иван-царевич:

— *Избушка, избушка, повернись к лесу задом, ко мне передом.*

Избушка по его слову повернулась к лесу задом, а к нему передом. Вошел Иван-царевич в избушку и видит: лежит на печи *Баба-Яга, костяная нога.* Увидела она царевича и говорит:

— Зачем ко мне пожаловал, добрый молодец? Волей или неволей?

— Ах Баба-Яга, костяная нога, *ты бы меня накормила прежде, напоила да в бане выпарила, тогда бы и выпрашивала!*

— И то правда! — отвечает Баба-Яга.

Накормила она Ивана-царевича, напоила, в бане выпарила, а царевич рассказал ей, что он ищет жену свою, Василису Премудрую.

— Знаю, знаю, — говорит Баба-Яга. — Она теперь у злодея Кощея Бессмертного. Трудно будет ее достать, нелегко с Кощеем сладить: его ни стрелой, ни пулей не убьешь. Потому он никого не боится.

— Да есть ли где его смерть?

— Его смерть — на конце иглы, та игла — в яйце, то яйцо — в утке, та утка — в зайце, тот заяц — в кованом ларце, а тот ларец — на вершине старого дуба. А дуб тот в дремучем лесу растет.

Рассказала Баба-Яга Ивану-царевичу, как к тому дубу пробаться. Поблагодарил ее царевич и пошел».

(Російська народна казка «Царевна-лягушка»).

2. «От так і зайшов уже аж у тридесяте царство. Аж *стоїть хатка на курячій ніжці*, очеретом підперта, а то б розвалилася... Він увійшов у ту хатку — аж на печі *лежить Баба-Яга — кістяна нога, ноги на піч відкидала, голову на комин поклала.*

— Здоров був, Іване-царенку! Чи по волі, чи по неволі? Чи сам від кого ховаєшся, чи кого шукаєш?

— Ні, — каже, — бабусю, не ховаюся, а шукаю свою жінку любу — жабу зелену.

— Знаю, знаю! — каже Баба-Яга. — У мого братика за наймичку служить.

От він як узявся просити, щоб сказала, де її брат живе, вона й каже:

— Там на морі є острів, там його хата. Тільки гляди, щоб

тобі лишенька там не було: ти її як побачиш, то хапай швидше та й тікай з нею, не оглядаючись.

От він подякував Бабі-Язі, пішов».

(Українська народна казка «Царівна-жаба»).

3. «Пошла Марьюшка, а лес стал еще теснее. За ноги ее цепляет, за рукава хватает... Идет Марьюшка, идет и назад не оглянется.

Долго ли, коротко ли шла, башмаки железные износила, посох железный поломался, колпак железный порвала. Вышла на полянку, а на кольях лошадиные черепа, каждый череп огнем горит.

Говорит Марьюшка:

— *Избушка, избушка, встань к лесу задом, а ко мне передом.*

Зашла Марьюшка в избушку и видит: сидит Баба-Яга, костяная нога, ноги из угла в угол, губы на грядке, а нос к потолку прирос. Сама хромая, а во рту один клык торчит. Увидела Баба-Яга Марьюшку, зашумела:

— Тьфу, тьфу, русским духом пахнет! Красная девушка, дело пытаешь аль от дела летаешь?

— Ищу, бабушка, Финиста — ясна сокола.

— Трудно, красавица, тебе будет его отыскать, да я помогу. Вот тебе серебряное донце, золотое веретенце, бери в руки, само прясть будет, потянется нитка не простая, а золотая.

— Спасибо тебе, бабушка».

(Російська народна казка «Финист — ясный сокол»).

Одне з перших питань, яке постає перед тим, хто замислюється над дивовижним змістом казок подібного типу, — хто така Яга, чому таким надзвичайним є її опис у казці, про що говорять нарочито підкреслені подробиці її зовнішнього вигляду?

Ноги із кута в куток, ніс у стелю вріс, губи на грядці, кістяна нога, — саме нога, а не ноги, — якась дивна однонога істота...

Загадковість опису Яги знімається, якщо припустити, як це й доведено сучасними вченими, що Баба-Яга — стародавня богиня смерті, божество смерті.

З чого це видно у казці? Зробимо перелік своєрідних значеннєвих штампів у казці, що визначають семантику цього міфологічного образу. Звичайно, наші міркування будуть мати багато в чому гіпотетичний характер.

1. Опис Яги — це опис мерця в «труні» («кістяна нога», «ніс у стелю вріс» та ін.).

2. Виклик «Фу, фу!» — позначка того, що запах живої істоти для мерця неприємний, не свій, чужий.

3. Репліка — прохання «Напоїла-нагодувала», — напевне, мова йде про чарівну, особливу їжу, яку вживали померлі на шляху до царства померлих. Знати їжу мерців — свого роду пароль для тих, хто з тих чи інших причин має намір опинитися та тому світі — в країні померлих.

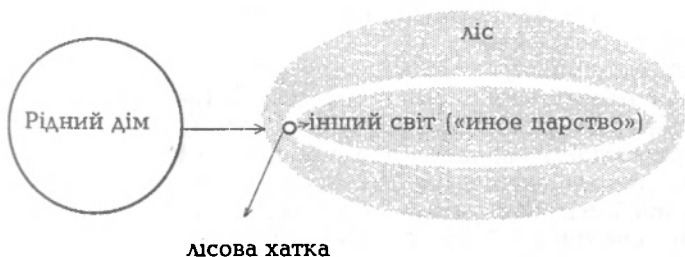
4. Вміння розвернути хатинку («Избушка, избушка, повернись к лесу задом, ко мне передом!») — чергова демонстрація словесного міфологічного коду і знову ж таки перевірка міфологічного паролю.

5. Сліпота Яги або героя (деякі казки сповіщають про те, що герой або героїня — Яга — нічого не бачать, сліпі) — безперечні ознаки смерті.

6. Розрубання та оживлення Яги — казкове відтворення явища тимчасової смерті (див. — українська народна казка «Телесик»).

Таким чином, герой, що прямує до «іншого» світу в пошуках нареченої або нареченого, змушений опинитися на своєрідному кордоні між двома світами (світом живих та світом померлих) — в хатинці Баби-Яги, охоронця входу в царство померлих. Не дивно, що і місцеперебування Баби-Яги, як і її зовнішній вигляд, справляють, на перший погляд, загадкове враження.

Хатка стоїть на межі двох світів.

Цікаво, що в обряді хатка має форму тварини, у міфі часто зовсім немає ніякої хатки, є тільки тварина, або хатка має яскраво окреслені зооморфні риси (звідси — «курячі ніжки» у казці, яка певним чином відтворює та «зберігає» міф).

Але ж про який обряд ідеться? Ситуація в хатинці Баби-Яги може бути остаточно розшифрована, якщо взяти до уваги, що казка передає зміст одного з найголовніших і найдавніших оорядів далекої минувшини — обряду ініціації, або посвячення.

Що таке посвячення? Це обряд, який у давнину обов'язково проходив юнак років у тринадцять. Той, хто витримав

і здійснив необхідні обрядові дії, одразу вводився у родове об'єднання, ставав повноправним його членом і отримував право вступу до шлюбу. Слід, проте, зазначити, що обряд посвячення мусить бути розглянутий не просто як віковий перехід з однієї вікової ланки (дитячої, юнацької) до іншої (дорослої). Посвячення здавна сприймалося як перехід у цілому, перехід всеосяжний, що охоплював собою всі важливі сфери людського буття і діяльності (суспільні відносини, побут, релігійні та ритуальні знання, культи, господарські роботи тощо), а також передбачав обізнання у сфері неземній — у сфері потойбічного життя.

Припускалося, що хлопчик під час виконання обряду вмирав і потім знову воскресав, оживав уже новою людиною. Це — так зване явище тимчасової смерті. Смерть і воскресіння викликалися діями, що зображали поглинення, пожирання хлопчика твариною — чудовиськом. Він немовби поглинався цією твариною і, пробувши деякий час у шлунку чудовиська, повертався, тобто вихаркувався або вивергався. Для здійснення цього обряду іноді будувалися спеціальні хатки або курені, які мали форму тварини, причому двері являли собою пащу. В обряді посвячуваній немовби спускався в царину смерті через хатку. Звідси казкова хатка — це своєрідний прохід у царство померлих («інший світ»). Обряд посвячення завжди виконувався в глибині лісу, в суворій таємниці і супроводжувався, як правило, тілесним катуванням та пошкодженням (відрубанням пальця, вибиванням деяких зубів та ін. — знаками-імітаціями тимчасової смерті).

Так хлопчик проходив сувору школу життя. Його вчили навичок полювання, йому розкривали таємниці релігійного характеру, історичні відомості, правила і вимоги побуту. Він проходив школу мисливця і члена суспільства, школу пісень, танців і всього того, що здавалося необхідним у житті.

Причому посвячуваний немовби йшов на смерть і був цілком переконаний, що він помер і вже потім воскрес. Умиранню та воскресінню в обряді посвячення приписували набуття магічних властивостей. Тепер зрозумілим стає засвідчення в казці явище тимчасової смерті — через нього посвячуваний, вважалося, переймав магічну силу і відкривав для себе таємницю дивного співіснування двох світів — світу живих та світу померлих. Виходило, що знати щось про тутешнє життя можна лише тоді, коли все знаєш про смерть. Так, напевне, міркували наші далекі предки.

Враховуючи це, зрозумілою стає і поведінка героя, сказати б, посвячуваного у казці. Ним повинен бути знавець «іншого світу», тобто особа, яка пройшла обряд посвячення і довела

свою спроможність розумітися на правилах ініціації. Нагадаємо, що у хатинці герой, як правило, отримує від Яги якісь чарівні предмети. За що ж Яга нагороджує його? Як бачимо з казки — за те, що герой пройшов надійну перевірку, витримав випробування в ситуації з Ягою-мерцем:

- а) доводить, що знає замовляння (вміє розвернути хатинку);
- б) не лякається їжі Яги (їжі мерця), навпаки — сам її вимагає;
- в) в деяких казках герой проходив випробування сном (стан сну ототожнюється з перебуванням в «іншому світі», в країні смерті), згадайте — «спати положила».

Отже, герой знає, як поводити себе у Яги, він магічно озброєний, здатен продемонструвати свою обізнаність у таємничих питаннях життя та смерті — ось чому Яга вирішує пропустити його у світ померлих і навіть розповідає, як знищити його володаря — Кощея або його казкового еквівалента.

Таким чином, ми переконалися, що в даному випадку казка відображає сформовані у людській свідомості *уявлення про існування двох світів — світу живих та світу померлих*.

Але чи не буде помилкою відносити формування уявлень про два світи саме до часів протонеоліту? Спробуємо довести, що ми не помиляємось. І почнемо від самого «кореня» — від усвідомлення характеру господарства і суспільних відносин у протонеоліті.

Запропонована схема ілюструє можливий варіант думки й окреслює відповідні зв'язки між смисловими елементами наведених міркувань (с.46).

Наш аналіз був би неповним, якби ми обминули ще одне питання, а саме: чому казка весь час підкреслює, що Баба-Яга — істота з однією ногою, та й то з кістяною? Взагалі, чи можна простежити якусь закономірність, спостерігаючи одноногих божеств у міфологічних сюжетах? На сьогодні вченими вже з'ясовані міфологічні витоки казкового образу Баби-Яги. Генезис Яги, як доведено, є ланцюжком поступових перетворень, починаючи від зооморфної істоти і закінчуючи «олюдненим» божеством. Відтворені окремі етапи антропоморфізації змії (як виявляється, далекого предка тієї ж самої Баби-Яги) як міфологічної істоти:

- 1) змія (первісна стадія);
- 2) людська істота із зміїним хвостом (стадія Еріхтонія);
- 3) одноноге божество;
- 4) кульгаве божество (стадія Гефеста);
- 5) божество, що має гандж у нозі (стадія Едіпа);
- 6) божество «олюднене», про кульгання якого говорить тільки міф або ритуал (стадія Зевса).

правил ініціації) діє її міфологічний прашур, який так просто і зветься — Змія. *Пор.* епізод з української народної казки «Телесик», де під Яги є пізнішим дублікатом моменту «поглинення», «з'їдання» посвячуваного:

«...Змія бачить, що нічого не вдіє, та й пішла до коваля.

— Ковалю, ковалю! Скуй мені такий тоненький голосок, як у Телесикової матері.

Коваль і скував. Вона пішла до бережка й стала кликати:

— Телесику, Телесику!

Приплинь, приплинь до бережка!

Дам я тобі їсти й пити!

А він думав, що то мати:

— Ближче, ближче, човнику, до бережка, — то ж мені матінка їсти принесла!

Та й приплив до бережка. А змія його мерщій ухопила з човна та й понесла до своєї хати.

Приносить до хати:

— Зміючко Оленко, відчини!

Оленка й відчинила; змія ввійшла в хату.

— Зміючко Оленко, натопи *під* так, щоб аж каміння розпалося, та *спечи* мені Телесика, а я під у гостей покличу, та будемо гуляти.

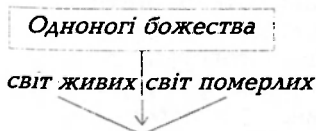
Та й *полетіла* кликати гостей».

Не одразу нога Баби-Яги отримала й ознаку «кістяна». Просто серед інших прикмет («дерев'яна», наприклад) назва «кістяна» найбільш відповідала провідній ідеї Яги як мерця.

Таким чином, *Баба-Яга* — *представник царства померлих, охоронець входу в інший світ*.

А, отже, тепер стає зрозумілою її одноногість. Скоріш за все, образ одноногих і одноруких істот міг виникнути в результаті поділу навпіл нормальних антропоморфних істот. Цей образ входить до кола уявлень, згідно з якими в царстві померлих живуть половинки речей: половинне сонце, половинний місяць, половинні людські істоти.

Крім того, Баба-Яга, що розмістилася на межі двох світів, стає немовби інтелектуальним володарем, знавцем обох світів, тобто їй підвладною є цілісна картина світу, знання механізмів і закономірностей його існування:

(Отже, одна нога «тут» — у світі живих, інша «там» — в країні померлих, в «іншому» світі)

Інакше кажучи, образ Баби-Яги у казці (як істоти, додамо, жіночої статі) продовжує виконувати *гносеологічну* (тобто пізнавальну) *функцію*, продовжуючи цю традицію (але вже звичайно, на якісно іншому змістовому рівні) від часів пізнього палеоліту та мезоліту, коли провідною функцією жіночих зображень і жіночих знаків на чурингах виступала так само гносеологічна.

По-новому тепер сприймається і сам обряд ініціації. Він може бути розтлумачений не тільки як бездоганна школа життя, але й взагалі як нове життя, як переродження, як дієвий засіб усвідомлення і розуміння цілісної картини світу.

Отже, *Баба-Яга* — це, *перш за все, образ пізнання світу, складові якого (світ живих та світ померлих) починають розрізнятися, як ми це спробували довести, саме з епохи протонеоліту, коли формується найдавніша система світогляду сучасної людини.*

Знання обряду посвячення і можливої подальшої долі посвячуваного допомагають і надалі легко орієнтуватися у сюжетних поворотах народної чарівної казки. Приміром, не завжди зрозумілими є казкові ситуації «жінки на весіллі свого чоловіка» або ж зворотної — «чоловіка на весіллі своєї жінки», як про це читаємо, наприклад, наприкінці відомої української казки «Яйце-райце».

«Ото тоді та дівчина, що була рибою, й каже тому парубкові, що був річкою: «Тепер ми вже не біймось! Ходімо до твоєї господи, то ти підеш у хату та гляди: усіх поцілуєш, тільки дядькової дитини не цілуй, бо як поцілуєш ту дитину, то забудеш за мене. А я наймусь у цім селі до кого-небудь».

Ото він прийшов у хату, з усіма поздоровкався та й думає собі: «Як же мені не поздоровкатися з дядьковою дитиною? Так вони подумують щось погане про мене».

Поцілував і дитину дядькову. Як поцілував, — так і забув за ту дівчину.

Ото побув він дома півроку та й задумав женитися. Йому нарадили одну гарну дівчину, щоб він її брав, а він за ту й забув, що його вирятувала від змії, з іншою заручився.

От перед весіллям, так увечері, кличуть на шишки молодичь. Прикикали й ту дівчину, що він з нею тікав, — хоч її ніхто й не знав, що вона за одна. Стали бгати шишки; та дівчина зліпила з тіста голуба й голубку та й пустила додолу, а вони й стали живі. Голубка й почала говорити до голуба:

— А ти забув, як я за тебе луг викорчувала й там пшеницю посіяла, а з тієї пшениці спекла паляницю, щоб ти до змії відніс?

А голуб каже:

— Забув, забув!

Потім знов голубка каже:

— А ти забув, як я за тебе гору розкопувала й туди Дніпро пустила, щоб байдаки ходили до комор і щоб пшеницю ти продав на байдаки?

А голуб каже:

— Забув, забув!

Потім знов голубка каже:

— А ти забув, як ми ходили вдвох за золотим зайцем? Ти й за мене забув?

А голуб каже:

— Забув, забув!

Тоді парубок і згадав за ту дівчину — за цю-таки саму, що голуби поробила, — та другу покинув, а з цією оженився. І тепер живе так добре!»

Цей епізод і функції дійових осіб у ньому можна пояснити лише в тому випадку, коли відомо, яка насправді могла бути подальша доля того, хто пройшов обряд посвячення. А вона могла складатися по-різному. По-перше, посвячений міг залишитися жити тут, у хатинці, де й проходив обряд; по-друге, міг одразу повернутися у рідний дім, у сім'ю, де згодом одружувався; і, нарешті, міг перейти жити у так званий великий чоловічий будинок, що спеціально споруджувався у лісі для тих чоловіків, які пройшли обряд посвячення і вирішили жити «комуною»: разом полювати, порівну ділити здобич, вести спільне господарство тощо.

Народна казка якраз розповідає про третій можливий варіант існування посвяченого і залишає опис такого великого дому, де живуть чоловіки, яких практично немає вдома — вони тижнями можуть перебувати на полюванні:

«Иван, купеческий сын, долгое время бродил по лесу, питаясь ягодами да кореньями, наконец выбрался на прекрасную равнину и на той равнине увидал дом.

Вошел в комнаты, ходил, ходил — *нет никого*, везде пусто; только в одной комнате *стол накрыт* на три прибора; на тарелках лежат три хлеба, перед каждым прибором по бутылке с вином поставлено».

(Російська народна казка «Чудесная рубашка»).

Або ж:

«От зайшли вони в такий *великий ліс*, коли бачать — в лісі стоїть *хатка*. Увійшли — *нікого нема*. Котигорошко й каже:

— Отут ми й заночуємо».

(Українська народна казка «Котигорошко»).

Мотиви великого будинку у лісі, накритого столу в ньому,

підкресленої відсутності хазяїв цієї оселі («нікого нема») — головні казкові прикмети чоловічого дому.

Але ж хто господарює в цьому домі, хто ж та особа, що накриває стіл за відсутності прямих хазяїв? Так ми знайомимося із так званою «сестрицею» з казки, якій, як виняток, дозволялося жити в чоловічому домі:

«Стали богатыри в том лесу жить, построили себе *избушку*, сделали тележку, добыли ружье и зачали за перелетной птицей *охотиться*. Марко Бегун тележку возит, а Иван Голый сидит в тележке да птиц стреляет: так дичиною круглый год и питались.

Скучно им показалось, и выдумали они украсть где-нибудь девку от отца, от матери; поехали к одному священнику и стали просить милостыньку. Поповна вынесла им хлеба и только подошла к тележке, как Иван Голый ухватил ее за руки, посадил рядом с собой, а Марко Бегун во всю прыть побежал. И через минуту очутились они дома в своей *избушке*.

— Будь ты, девица, нам *сестрицею*, *готовь нам обедать и ужинать, да за хозяйством присматривай*.

Жили они втроем тихо и мирно, на судьбу не жаловались.

Раз как-то отправились богатыри *на охоту, целую неделю домой не бывали...*»

(Російська народна казка «Безногий и безрукий богатыри»).

Становище «сестриці» в чоловічому домі вважалося дуже почесним, так що родичі здебільшого самі намагалися запродати свою доньку на проживання в ньому: «сестриця» мала окреме приміщення із правом входу туди чоловіків тільки за її бажанням; слідкуючи за порядком у домі й ведучи господарство, вона часто отримувала від своїх братів дорогі подарунки, предмети розкоші тощо.

Жінки лише тимчасово перебували в чоловічому домі, після того вступали до шлюбу. Все, що відбувалося у чоловічому будинку, для жінок було суворою таємницею. І справді, тут зберігалися святині племені, здійснювалися ритуальні танці тощо. Але ж для «сестриці» таємниць не було. Тому дівчина обов'язково проходила в чоловічому домі обряд посвячення (її, яка знала таємниці роду, так просто не можна було відпускати). Вважалося, що посвячення гарантувало таємницю дому.

Ось чому деякі казки сповіщають про те, що «сестриця» раптом помирає (явище тимчасової смерті в обряді посвячення) і так само раптом оживає і незабаром вступає до шлюбу.

Що ж до шлюбу, то можливими були дві його стадії: один — вільний, у «великому домі», шлюб тимчасовий і груповий; другий — після повернення додому, шлюб постійний, із якого утворюється парна сім'я.

Тепер зрозумілою стає поведінка героя із казки «Яйце-райце»: повернувшись додому, він намагається себе так і повести (тобто завести сталу сім'ю), проте покинута жінка «звідти» (із чоловічого дому, із дому, де відбувалися метаморфози життя та смерті) нагадує про себе, і герой одружується з першою.

Яким же герой повертався у рідний дім? Його зовнішній вигляд, на перший погляд, справляв дивне враження — він повертався невмивакою, замазурою (*див.* російську народну казку «*Неумойка*»). Та все пояснюється досить просто: невмивання було пов'язане із сліпотою, з тим, що героя начебто не можуть побачити, тобто із перебуванням у країні смерті. Додамо, що в обряді невмивання пов'язувалося із намазуванням в чорний або білий колір (тобто сажу або глину), що слугувало образними символами тимчасової смерті і перебування в країні померлих.

Крім того, герой повертався повним «незнайкою» (*пор.* — відгомін цих уявлень у російській народній назві «*Незнайка*»). Але і на це були свої причини. Річ у тому, що правила ініціації змушували, щоб посвячуваний в момент повернення «забув» своє ім'я, своїх батьків, свою оселю. І це знову ж таки тісно пов'язане із змістом обряду ініціації: посвячуваний повинен був пам'ятати, що він — нова, інша, перенароджена людина, та, що померла і знову воскресла, — людина з другим ім'ям (звідси — «ініціації» — від *лат.* *initialis* — «початковий»).

В цілому ж, підсумовуючи, зазначимо, що мотиви великого дому, накритого столу в ньому, мисливців, сестрички, красуні у труні, красуні у чудовому садку або палаці, невмиваки, незнайки, чоловіка на весіллі жінки, жінки на весіллі чоловіка пов'язані із звичаєм ініціації і являють собою розповідь про подальше життя посвячуваного.

Звичайно, обряд ініціації існував, напевне, ще з часів палеоліту, виконуючи своє призначення школи життя і охоронця та зберігача релігійних таємниць, проте в протонеоліті він набув якісно нових рис і отримав нове смислове навантаження.

§2. Перші культи творення. Усвідомлення таємниці дітонародження. Все живе породжує собі подібних.

Ми вже звернули увагу на те, що в протонеоліті в умовах сталої парної сім'ї та селекційної діяльності скотарів можливим стало усвідомлення справжньої причини дітонародження. Первісні уявлення про походження людей із частини тотему замінюються тепер уявленнями про народження людей самими людьми, тварин — самими тваринами, рослин — рослинами і т.ін. Все живе породжує собі подібних — це було

справжнім відкриттям у людській свідомості тих часів. Справді, знайоме «коло» кровно-родинних зв'язків, що базувалося на ідеї «тотемічної» єдності всього живого та ідеї загального, «вічного» тотемного першопредка, розривається і перетворюється на ланцюжок із окремих живих та неживих об'єктів природи, що породжують, незалежно від першопредка та «зародків душ», собі подібних:

Пор.:

Відкриття справжньої таємниці дітонародження виявилось для людей протонеоліту такою важливою і життєво необхідною ідеєю, що наштовхнуло їх на створення перших культів творення. І це знайшло своє відображення в мистецтві. На сьогодні знайдено кілька зображень статуарних груп, які є виробами різних культур світу. Це і зображення шлюбної пари (чоловіка і жінки, що обнімаються) із протонеолітичного на-туфійського поселення Айн Сахра (Близький Схід); і дві статуарні групи із чоловіка, жінки, які стоять поряд, божественної пари священного шлюбу (у вигляді бика та жінки, бика та корови) із безкерамічного неоліту Чатал-Гуюку (Мала Азія, територія сучасної Туреччини).

Знахідки останнього типу можна вважати, непевне, прообразами загальновідомого грецького міфу про шлюб Зевса-бика та Європи.

§3. Рита («закон») як гармонія організованого Всесвіту. Розвиток уявлень про первісний хаос та про світове яйце як символ порядку, світоустрою. Початкова символіка чисел. Змій як символ хаосу, руйнування. Реконструкція міфу про світо-

ве яйце. Комплекс уявлень про потойбічний світ, про мандрування до «іншого світу». Два світи померлих. Триєдина світобудова.

Отже, тепер вже є підстави говорити про появу певних рис у світогляді людей протонеоліту. Серед них назвемо вже окреслені — уявлення про наявність двох світів (світу живих та світу померлих) та відкриття таємниці дітонародження. Але всі вони — невід'ємні складові цілої світоглядної системи, яку стисло можна назвати *космічною стадією світогляду* людства.

І справді, поява землеробства, тваринництва (інакше — відтворюючого господарства), необхідність орієнтації за рухом сонця і сузір'їв як наслідок організації землеробської справи і розведення тварин призвели до кардинальних змін у світогляді людей протонеоліту.

В уяві людей протонеоліту тепер вже чітко вимальовуються два послідовні стани Всесвіту:

первісний хаос — ніщо, небуття, руйнування, невпорядкованість

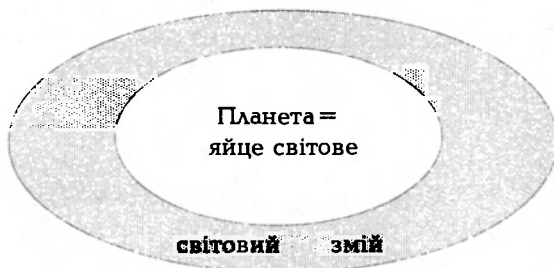
і космос, «закон» (рита) — порядок, організація, упорядкування, устрій життя.

Людство приходить до думки про те, що світ членується, світ певним чином збудований, його частини входять у гармонійне співвідношення і окреслюють собою існуючі закономірності будови і розвитку.

Поява уявлень про прообрази майбутнього організованого світу відбивається у міфах та казках про *космічне яйце*, з якого виникає світ.

До давньої міфологічної традиції належить уявлення про боротьбу *змія* — символу хаосу, руйнування, смерті і *яйця* — символу життя, організації, устрою, відтворення.

Людська уява окреслює образ *світового змія* — символу Всесвіту, що обгорнув планету кільцем та чекає кінця світу, щоб прогинути її.

Яйце у міфологічній свідомості виступає як модель певної організації, символом чотирьох елементів світобудови:

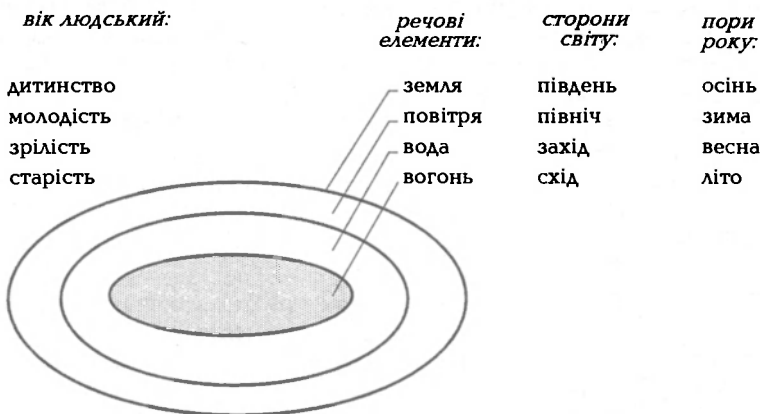
шкаралупа = земля;

мембрана = повітря, повітряний прошарок;

білок = вода;

жовток = вогонь.

Чотириелементність (так, очевидно, представлена у структурі яйця) наявна у всьому, є своєрідним законом організації всього існуючого на цьому світі (звідси «4» — «земне» число, на відміну од «3» — «божественного»);

Таким чином, у міфологічній свідомості часів протонеоліту виразно окреслені уявлення про первісний хаос та про світове яйце як символ порядку, світоустрою. Більше того, культ чуринги, характерний для попередніх епох, поступається тепер кардинально новому розумінню взаємозв'язків у природі та суспільстві — розвинутій моделі організованого розчленованого Всесвіту. Ця модель стала одним із проявів уявлень про універсальні закономірності існування природи й суспільства, відомі звичайно під назвою «універсального закону» або «закону універсального кругообігу». «Закон» найкраще досліджений на прикладі давньоіндійського «рити». Поняття «кола рити» загалом об'єднували перш за все: закон, звичай, порядок; територію, яка підлягала законові; людей (суспільство), підпорядкованих законові; час дії закону (початком часу вважали найвище свято рити — весняний Новий рік, що водночас символізувало й відродження світу); Всесвіт, який підлягає дії закону та однією з геоцентричних моделей якого був зодіак. За «універсальним законом» все, що відбувалося в суспільстві й природі, почало сприйматися як космос («порядок»). Така ідея не

могла не з'явитися поза розвинутою системою світогляду, під якою слід розуміти цілісну систему поглядів на Всесвіт і суспільство, закономірності їхньої будови та розвитку, роль окремої людини в житті природи та людства, на минуле, сучасне й перспективи майбутнього. Часом виникнення розвинутої системи світогляду давніх індоевропейців і семітів став протонеоліт.

Адже саме тоді сформувалися не лише сучасна структура людства, а й розвинуте виробництво (система трудової діяльності, домашнє виробництво, відтворююче господарство, система транспорту тощо), сучасний клімат і, можливо, сучасна картина неба. Визначення часу прильоту птахів із вирію, руху риби до нерестилищ, орієнтація у відкритому просторі на воді та суші, заняття замлеробством могли ґрунтуватися лише *на врахуванні закономірностей руху небесних світил*. І тільки з протонеоліту в мистецтві з'явилися виразні найдавніші астрально-космічні символи.

Безперечним документом, який ілюструє зазначену систему поглядів, є знову ж таки народна казка, яка старанно зберігає для нащадків найважливіші компоненти міфологічного світогляду тих далеких часів.

Давня слов'янська версія міфу про світове яйце знайшла своє яскраве вираження, передусім, у російських народних казках про три царства. Отже, звернемося до реконструкції цього міфу, пам'ятаючи, що кожна із казок мимоволі вносить дещо нове у розуміння його змісту.

РЕКОНСТРУКЦІЯ МІФУ ПРО СВІТОВЕ ЯЙЦЕ

У найзагальнішому вигляді суть казок про світове яйце зводиться до наступного. Герої вирушають на пошук трьох царівен, що зникли; по черзі варять обід; переслідуючи «мужичка з ноготок, борода з локоток», приходять до отвору, що веде під землю. Один із героїв по мотузці спускається під землю і поспідовно заходить у три царства (або три дома) — мідне, срібне і золоте; в кожному з них героя зустрічає дівчина, яка попереджає про небезпеку, що надоводить від змія (як правило, трьох-, шести-, дев'ятиголового), який повинен прилетіти; прилітає перший, потім другий і, нарешті, третій змій; в результаті боротьби з ними кожного разу перемагає герой, який визволяє царівен. Коли герой збирається піднятися з ними на землю, то при цьому він згортає кожне з трьох царств у яйце (мідне, срібне, золоте), що дала йому кожна із трьох царівен. Супутники героя, що залишилися на поверхні землі, витягають мотузкою всіх трьох царівен, але підступно переривають її, коли по ній

лізе герой. В результаті мандрівок підземним царством герой знаходить велике дерево (як правило, дуб), визволяє пташок, що сидять на гілках дерева, за що їх мати (частіше всього орел) виносить героя із підземного царства на землю, де він послідовно кидає кожне із трьох яєць, які розгортаються у відповідне царство. Завершенням казки, як правило, є шлюб героя і царівни золотого царства.

1. Роль яйця в утворенні Всесвіту (трьох царств)

В казках подібного типу мотив ролі яйця в утворенні організованого Всесвіту реалізується в епізоді з киданням трьох яєць і розгортанням кожного з них в особливе царство.

Зворотна процедура, коли в тридесятому царстві три царства згортаються у три яйця, може бути інтерпретована як вказівка на те, що всі частини Всесвіту — із хаосу.

Ось як казка представляє обидва моменти:

«Убивши зверя, царевич вярнувся, набрав всех трех сестер с сабою, штоб вывести их на етат свет; бо все яго любилы і не хатели з им растацца. Кажная из их из *свайго дварца зрабила яичко* (бо были валшебницы); *яго научили, як из яичка зрабить дварец, и наабарот*, аддали яму яички и пашли к таму месту, где треба было падымацца на сей свет».

«Звярнуло с павночи. Царевич встав, пашов за горад на поле, *выняв из кармана тыя яички, што дали яму невесты, и, як научили яго, зделав из их три дварцы*; вашов, набрав у каждом их платья, вышав, *звярнув тые дварцы в яички и пашов дамов*».

(Російська народна казка «Норка-зверь» // Афанасьев А. Н. Народные русские сказки, № 132).

«Королевна возрадовалась, стала домой собираться, *вышла на широкий двор, махнула красным платочком — золотое царство в яичко скаталось*; взяла то яичко, положила в карман и пошла с Зорькою-богатырем за своими сестрицами. *Те то же самое сделали: скатали свои царства в яички, забрали с собой и отправились к провалу*. Вечорка и Полуночка выгнали своего брата и трех королевен на белый свет. Приезжают они все вместе в свое государство; *королевы покатали в чистом поле своими яичками — тотчас явились три царства: медное, серебряное, золотое*. Король так обрадовался, что и рассказать нельзя; тотчас обвенчал Зорьку, Вечорку и Полуночку на своих дочерях, а по смерти сделал Зорьку своим наследником».

(Російська народна казка «Зорька, Вечорка и Полуночка» // Там само, № 140).

«Иван-царевич встретил их великолепно и простил братьям своим их вину; потом назначил Василию-царевичу в супруги

серебряного государства царевну Елену, а Федору-царевичу медного государства царевну Земиру, а себе взял золотого государства царевну Плениру и отдал братьям серебряное и медное яйца, скрывающие и в себе оные государства. На другой день совершен был брак всех трех братьев, к великой радости подданных. И так обладали они своими подданными и всеми государствами, которые были поставлены на одном море».

(Російська народна казка // Там само, № 559).

Які ж моменти у казках зазначеного типу свідчать про наявність у казці певної космологічної картини із зображенням різних світів та зв'язків між ними?

По-перше, у казці мова іде не про горизонтальне (одне попереду іншого), а про вертикальне (одне під-над іншим) розміщення царств. У казках наведеного типу ми зустрічаємо вказівки на *вертикальний вимір* простору. Як відомо, *царство* або *дім* у цьому типі казок перебуває у відношенні вільного чередування або дублювання (звідси — золоте царство або золотий дім, срібне... і т.д.). Тому значущими є згадки про двоповерховість дому у тридесятому царстві (не виключено, що в архетипі мова йшла про двоповерховість або триповерховість тридесятого царства, коли наявні його частини були розташовані саме одна під одною).

По-друге, тридесяте царство об'єднує в собі риси не тільки *нижнього*, підземного, а й *верхнього*, небесного царства. В усякому разі, саме таким є порядок речей на початку казкового дійства: герой не тільки спускається *під землю*, у підземне царство, на той світ через отвір, дірку, яму, печеру тощо, а й піднімається *вгору* за допомогою ланцюгів, драбини і т.п.

Наведемо декілька прикладів:

«Королевич паехал и рассказав ащцу свайму все и прасив яго, штоб ен вялев звить кожанный канат такой довгий, штоб достав до таго свету. Атец вялев. Як зрабили канат, царевич, забравши сваих братьев, набравши слуг и всяго, што треба было на целый год, паехал туда, где зверь пашов пад камень. Приехавши, яны пастроили там дворец и стали жить. Пригатовились; меньший брат и кажа старшим: «Ну, братцы, хто подымя сей камень?» Ни один и з места не двинул, а ен як хватив, дак камень далеко палятев, а був вяликий-вяликий — з гору. Кинувши камень, ен изнова каже братам: «Ну, братцы, прощайтя; отпускайтя мяне на той свет, а самы не адходятя ад сяго места, и як только закалышицца канат. — тащитя». Браты апустили яго».

(«Норка-зверь» // Там само, № 132).

«По тому следу добрались братья до глубокого провала. Зорька пошел в лес, надрал лыков, свил веревку и велел спустить себя под землю. Вечорка и Полуночка спустили его под землю. Очутился он на том свете, отвязался от цепи и пошел куда глаза глядят».

(«Зорька, Вечорка и Полуночка» // Там само, № 140).

«Погостили они недолгое время и получили от короля в подарок волшебный шар, который покатали перед собою — доехали до высочайшей горы, где и остановились. Крутизна горы была столь высока, что на нее взглянуть им никак было не можно.

После того Иван-царевич нашел скважину, где попались ему на руки и на ноги железные когти, помощью коих взошел он на самый верх горы. Уставши, сел он под дуб для отдохновения, и лишь только снял с себя когти — вдруг оные исчезли. Вставши, увидел он вдали палатку, сделанную из самого тонкого батисту, на коем изображалось медное государство, а на верху оной палатки поставлен был шар медный».

Інколи у казці мотиви ями та гори контамінуються, поєднуються, і яма опиняється зверху на горі. Таким чином, як бачимо, з протонеоліту уявлення про тридесяте царство (світ померлих) набуває нових характерних ознак: у світі померлих розрізняються ще два світи — нижній (підземне царство) і верхній (небесне царство).

Із інших деталей, які є суттєвими у зв'язку з мотивом яйця як началом Всесвіту, слід підкреслити *розколювання яйця та золотий колір яйця* у цілому.

Сонце ототожнюється із жовтком світового яйця, із золотим зародком.

Вкрай вироджений варіант цих уявлень знаходимо у відомій дитячій казці про курочку, що знесла золоте яєчко, і мишку, яка його розколола. І справді, про що ж йдеться в цій казці? Чому, справді, яєчко від курки — золоте, чому нікому не вдається його розбити («баба біла — не розбила», «дід бив — не розбив»), а миша робить це запросто («бігла, хвостиком зачепила, яєчко впало та й розбилось»), чому, нарешті, розбите яйце сприймається всіма персонажами мов непоправне лихо («дід плаче, баба плаче», «онука удавилась», «піп всі книги знищив» і т.д.), як, без перебільшення, справжній кінець світу?

На всі ці питання важко знайти вірну відповідь, якщо розмірковувати тільки в межах зазначеної казкою сюжетної схеми, тобто в поданій читачеві (слухачеві) для розгляду системі координат: чи то в межах казкового художнього простору або його розширення (курка була чарівною, миша — справжній чаклун), чи то на суто побутовому рівні (курка знесла яєчко із

чистого золота), чи то рівні морально-етичному (миша виявилась злою істотою) і т.п. Щоб наблизитися до істини, варто вирватись із наявної змістової системи координат і побачити, що відповідь лежить поза нею, зовсім в іншій смисловій системі. Виявляється, слід звернутися до з'ясування характерних моментів у природно-кліматичній і господарській сферах часів протонеоліту, пригадати, що у людства в той час з'явилася потреба в орієнтації за рухом Сонця на небосхилі, за визначенням сприятливих для господарської діяльності пір року, а це стало можливим лише за умови усвідомлення дії світового «закона», рити. Якщо ж припустити до того ж, що Сонце вважалося «оком» рити, яка в даному разі є уособленням зодіакальної моделі (що дає змогу розрізняти рік і чотири пори року в ньому), то стає зрозумілим, про який природний «катаклізм» ідеться в казці про курочку рябу. Золоте яєчко — це, напевне, і є Сонце, «око» рити, з яким пов'язане життя, багатство, добробут, щастя, процвітання; розбите яєчко є символом нещастя, занепаду, смерті всього живого.

Проте семантика розколотого яйця у казці виявляється не такою вже простою та однозначною. Адже розбити яйце — не просто зруйнувати на той час занепалий, дисгармонійний, грішний світ. Розбити яйце — значить, зруйнувавши старий світ, створити новий, який би вигідно різнився своєю досконалістю. За казкою, «катаклізм», «кінець світу» все ж таки стався, тому фінал казкового дійства красномовно свідчить про те, що вже, напевне, з часів протонеоліту люди почали усвідомлювати роль і значення космічних катаклізмів, віддавати належне певним закономірностям і періодичності природних, соціальних та космічних фаз розвитку у Всесвіті і, зокрема, на Землі.

2. Зв'язок яйця із первозданим хаотичним началом як місцем його перебування

Таким началом слід вважати воду і — ширше — стихію підземного царства як область, що не є організованою за принципами гармонії, які вже були введені у Всесвіт загалом і, зокрема, в небесне і земне царства.

Порівняйте мотив яйця у воді, на морі:

«Царевич обрадел, достал яйцо; пошел, доходит до моря, стал мыть яичко, да и ронил в воду. Как достать из моря? Безмерна глубь!.. Вдруг море встрепенулось и szuka принесла ему яйцо».

(Афанасьев А. Н. Народные русские сказки, № 156).

«...моя смерть в яйце, то яйцо в утке, та утка в кокоре, та кокора в море плавает... Выпало из утки яйцо да прямо в море».

(Там само, № 157).

«... утка тотчас яйцо выронила, и упало то яйцо в море».
(Там само).

Мотив зв'язку яйця з водою, світовим океаном у казках свідчить про існування давнього протонеолітичного міфу про світове яйце на первісних водах, яке дає життя організованому Всесвіту.

3. Яйце, перший культурний герой, боротьба зі Змієм

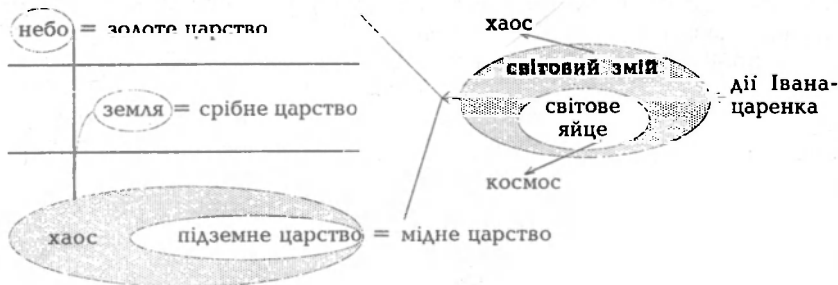
(або його казковими еквівалентами — Кощеєм, Норкою, Віхрем, «старичком с ноготок», Вороном Вороновичем і т.п.).

Казки, що розповідають про три царства і відповідні їм три символічні яйця, обов'язково містять епізод боротьби головного героя із володарем хаотичного начала, а отже, із володарем світового яйця. Адже змій пов'язаний із яйцем: три яйця містяться в його царстві і належать саме йому.

Як бачимо з казки, змій як уособлення підземного царства і, таким чином, первісного хаосу, поки він живий, не дає розгорнутися потенційно існуючим елементам майбутнього космосу, які знаходяться до якоїсь пори у згорнутому вигляді у яйці, подібно до зародку. Становлення космосу (життя) із яйця й означає в такому випадку кінець хаосу (смерть). І цей кінець — в тому яйці, де схована смерть Кощея.

Неважко зрозуміти тепер смислове навантаження подальшого казкового дійства. Через боротьбу зі змієм герой стає першим культурним героєм: виявляється, що він дістає у тридесятому царстві яйця і тому стає деміургом космічної будівлі (завдяки йому виникають небо і земля, що здобуті з хаосу). Підземне ж царство, скоріш за все, було не спеціально створене, а виникло з невикористаної частини хаосу.

Отже, зазначені чарівні казки відтворюють перед нами певну світоглядну модель: три яйця (три царства) відповідають трьом світам (нижньому, верхньому, середньому — хаосу-воді, небу, землі), трьом планам буття світобудови:

Таким чином, реконструкція міфу про світове яйце дає підстави для визначення нових рис у світогляді людей протонеоліту. З'являються уявлення про виникнення розчленованого Всесвіту з хаосу, уявлення про триєдину світобудову та наявність двох світів померлих — світу верхнього (небесне царство) та нижнього світу (підземне царство).

Але наш аналіз міфу про світове яйце був би неповним, коли б ми обминули ще один суттєвий момент в його інтерпретації.

4. Яйце, життя, родючість, багатство

Згадаймо українську народну казку «Яйце-райце». Серед інших подій у ній перед нами розгортається і така:

«...Прилітають до орлового батька, а орел тому чоловікові й каже:

— Іди в хату, та як будуть питатися за мене, то скажеш, що бачив, і на очі приведеш.

Увійходить він у хату, а вони йому й кажуть:

— Чи по волі, чи по неволі?

Він їм каже:

— Добрий козак усе по волі ходить.

Вони його стали питатися:

— Чи не бачив ти нашого сина? Бо вже як немає — четверте літо: десь пішов на війну, та, мабуть, убили його там...

А він їм каже:

— Я бачив його, але як дасте яйце-райце, то й на очі приведу.

Батько орлів каже йому:

— *Нащо ж воно тобі? Лучче ми тобі дамо багато грошей.*

Він каже:

— *Я не хочу грошей, мені дайте яйце-райце!*

— Піді ж приводь — зараз тобі дамо!

Він уводить його в хату. Тоді його батьки так зраділи, а тому чоловікові дали яйце-райце і сказали:

— Тільки не розбивай ніде на дорозі; а як прийдеш додому, то погороди загороди великі, а тоді його й розіб'єш.

Він іде та іде, та так схотілося пити йому. Коли це найшов криничку. Тільки що став пити воду, та якось об цямрину і розбив те яйце-райце. *Як узав же скот вернути з того яйця!..* Верне та верне. Гониться він за тим скотом; що з того боку піджене, то цей з цього боку розійдеться, кричить бідолаха, нічого сам не зробить! Коли це іде проти нього змія та й каже йому:

— Що ти мені даси, чоловіче, як я тобі скот цей зажену в те яйце?

А він їй:

— А що ж тобі дати?

Вона йому й каже:

— *Даси те, що без тебе стало дома?*

А він каже:

— Дам!

Ото вона гарненько загнала той скот у яйце, заліпила те яйце й дала йому в руки.

Він приходить додому, *аж там без нього син народився.* Ударив він об поли руками:

— Це ж я тебе, сину, віддав змії!

Ну ото журяться вони з жінкою, а далі кажуть:

— Нема що робити, — журбою не допоможеш! Якось треба жити!

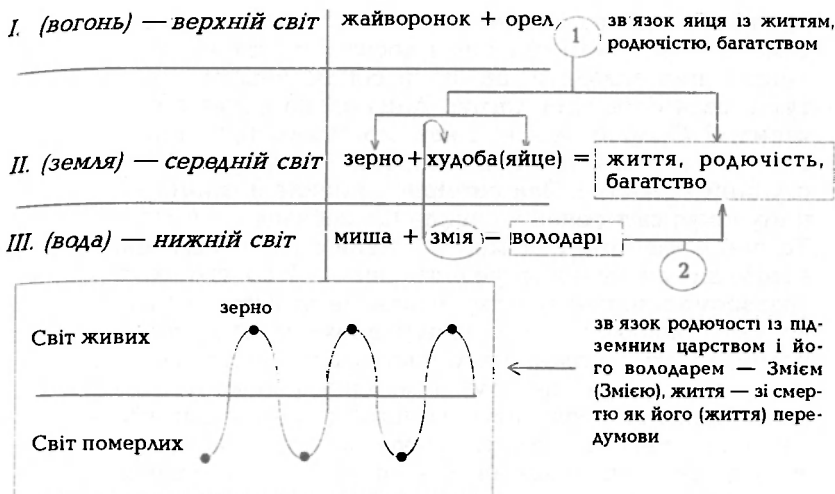
Погородив він загороди великі, *розбив те яйце, випустив скот, — забагатів...*

Що ж то за дивовижне яйце-райце, з якого, по-перше, надходить «багатство» («Як узяв же скот вернути з того яйця!.. Верне та верне»), а, по-друге, цінність якого не дорівнює грошам, а дорівнює, немало-небагато, життю людської істоти («Даси те, що без тебе стало дома?.. аж там без нього син народився»)?

Казка ставить чимало запитань читачеві. Чи пов'язана змія із яйцем і чому? Чому яйце розбивається саме біля води? Чому казка починається з бійки за зерно між представниками небесного (птахи — жайворонок, орел) та підземного світів (цариця — миша)? Хто і чому перемагає? Що собою являють три завдання змії, що вони собою уособлюють і чому саме? Чому, нарешті, з яйця з'являється саме худоба і чому за яйце треба розплачуватися життям?

Багато з цих питань можуть бути вирішеними, якщо провести невеличку логічну операцію і визначити, до яких із трьох світів світобудови належать обумовлені казкою міфологічні об'єкти, на яких весь час так чи інакше концентрується увага. Такими об'єктами стануть птахи (жайворонок та орел) — представники верхнього світу, миша та змія — представники нижнього світу, також худоба (яйце) та зерно як невід'ємні елементи середнього, земного світу, а ролі між ними розподіляться, як показано на схемі (с.63).

Наведена схема допомагає розібратися у міфопоетичних зв'язках, що простежуються у семантичній структурі цієї казки. З тексту казки випливає, що зерно, а також саме яйце-райце (і худоба в ньому) є семантичними еквівалентами й уособлюють поняття життя, родючості, багатства. Змія, як бачимо, виступає володарем яйця (знає, як загнати в нього скот

і як отримати за це рівноцінну нагороду). Але вказаний попередньо зв'язок яйця із життям, родючістю, багатством дає підстави говорити і про універсальний зв'язок родючості з підземним царством та його володарем (змією), а беручи до уваги усвідомлення людьми протонеоліту процесу зростання «неживого» (в землі) зерна і перетворення його у «живу» квітучу рослину, і ширше — про зв'язок життя із смертю як його (життя) передумови.

Слід додати також, що три завдання, виконання яких, згідно з казковим сюжетом, вимагає змія від юнака, являють собою не що інше, як уособлення трьох світів світобудови і пов'язаних із ними трьох «речовин» — хаосу-води, землі та космічного (сонячного) вогню. Три завдання виступають начебто допоміжними семантичними знаками при розподілі і побудові казкового міфологічного матеріалу.

Так українська казка вносить нові корективи у світоглядне бачення образу світового яйця, навчає встановлювати і розуміти існуючі зв'язки між різними планами буття триєдиної світобудови.

§4. Ідея триєдиної світобудови та триєдиної світотворчої сили в міфологічній свідомості.

Незаперечним є те, що однією з центральних тем протонеолітичного міфу є розповідь про існування трьох планів буття світобудови (у казці — відповідних трьох яєць, трьох царств),

коротко названих небом, землею та хаосом — водою. Але що саме слід розуміти під цими досить простими назвами, який зміст у них вкладати, що вони собою уособлюють? Гадаємо, тут є своя серйозна логіка. Дійсно, що являє собою поняття «землі»? Скоріш за все, є назвою всього того, що існує. Інакше — це перший план світобудови — світ речей та явищ, доступний кожному. Закономірно виникає питання — а завдяки чому існує світ речей та явищ, що забезпечує його існування? Тому під «небом» розуміють другий план — світ програм і законів, що визначають речі та явища. Нарешті, кого вважати «автором» цих програм та законів, де шукати те спільне джерело, яке зумовило появу названих двох планів буття. Таким джерелом, згідно з логікою міфу, виступає первісний хаос, хаос-вода, тобто те, що стало передумовою існування чогось і навіть того, що забезпечило існування будь-чого. Цетретій план світобудови — світ сил і причин, що «примушують» речі та явища реалізовуватись, а програми й закони — керувати цією реалізацією.

Таким чином, запропонована нами раніше схема, що відображає міфологічні уявлення наших далеких предків про світоустрій, набуває тепер більш конкретного вигляду: між різними планами буття вже чітко простежуються взаємообумовлені зв'язки і з'ясовуються послідовно «першопричини», що спричинили появу тієї чи іншої частини, сфери світобудови (подібно до живої рослини, виривають із єдиного кореня — хаосу-води — ще два плани світобудови — небо, з його програмами та законами, що визначають речі та явища, і сама земля — безпосередній наочний «продукт» світобудови — світ речей та явищ, що оточує кожного з нас, але ж не нами збудований).

Підкреслимо до того ж, що світ наш має не лише три плани буття — його визначальною рисою взагалі є тривимірність. Дійсно, три напрями виміру — ширина, довжина й височина, — розгортаючись і нарастаючи, творять об'єм і простір нашого світу. Так само, розгортаючись і нарастаючи, три типи кварків творять усі елементарні частки, атоми й молекули, зрештою — тіла нашого світу... Так само й три кольори (синій, жовтий, червоний) творять усю гаму найтонших барв...

Проте, якщо бути до кінця послідовним у вирішенні питань про світобудову та світоустрій, нам неминуче слід поставити перед собою ще одне запитання, ще одне «А чому?». Дійсно, коли зрозумілими стали першопричини та зв'язки між різними планами світобудови, неможливо уникнути, здавалося б, першочергового питання: а що ж, врешті-решт, спричинило появу самої триєдиної світобудови, звідки ж раптом постали перед нами ті сили і причини, що виявилися незаперечним внутрішнім

чинником *світобудови*, інакше — якими є сили *світотворення*, яка їхня природа?

Напевне, це кардинальне запитання і ставили тепер собі люди так само, як задають його собі в наш час і сучасні фізики. Нам здається, що відповідь на нього, і, зрештою, пояснення процесів світотворення, можуть бути такими.

За найдавнішими міфологічними уявленнями (як, до речі, і найсучаснішими науковими постулатами) в основі світобудови лежить необмежена, невизначена фізична реальність — Абсолют (за сучасною термінологією — Вакуум, за релігійною — Хаос-вода, Ніщо, порожнеча — порівняйте, наприклад, давні українські космологічні колядки:

«Коли не було з нащада світа,
Тоди не було неба, ні землі,
А но лем було синєє море...»
«Що ж нам було з світа початка?
Боже ж наш!..
Не було нічого, їдла водонька...»).

Ця реальність сприймається нами як порожнеча, тобто не сприймається зовсім. Такий феномен сприймання зумовлений тим, що всі сили цієї реальності повністю *врівноважені*, отже, ніяк не виявляють себе. Однак це «велике ніщо» (Абсолют, Вакуум), нічого не містачи в собі актуально (в проявленому вигляді), є найфундаментальнішою, абсолютною фізичною реальністю, що ховає у потенції всі можливі стани, частки, форми і вияви.

За сучасною науковою квантово-польовою картиною світу, в основі всіх фізичних явищ лежать квантові поля, основою яких є вакуумний стан. Саме Вакуум породжує вторинну фізичну реальність — квантовані поля різної міри зв'язності, тобто наш тривимірний світ.

Процес породження нашого тривимірного світу з Вакууму (Абсолюту) починається внаслідок порушення рівноваги в якійсь частині Вакууму, що відразу «проявляє» комплекси протилежних енергій. Різні вчення дають різні назви цим полюсам-енергіям: позитивний і негативний; чоловічий і жіночий; батьківський і материнський; Мудрість і Знання; Розум і Душа; Ян і Інь; вогонь і вода тощо.

Повністю врівноважене поєднання протилежних сил знову повертає їх до стану Вакууму (Абсолюту); неврівноважене поєднання породжує третій комплекс сил, який звуть синівською енергією, Життям, силою тяжіння (або інакше — Любов'ю), речовиною, землею. В цьому разі усталюються три комплексні сили-енергії, які й творять різні комбінації енергій і часток —

«квантові поля», або, за релігійною термінологією, «проявлений світ».

Звичайно, наші далекі предки користувались іншою термінологією, ніж та, до якої вдається сучасна фізика, однак, напевне, визнавали ту ж саму картину триєдиної світобудови та світотворення. Можливо, вони так само розрізняли головні космотворчі сили: позитивну чоловічу енергію (батьківське начало, уособлення космічного вогню), негативну жіночу (материнське начало, уособлення втіленої води) та синівську енергію (життя, сила тяжіння, речовина, земля), яка сприймалася як поєднання двох перших енергетичних сил. Напевне, можна припустити також, що, за міфологічною уявою, всім трьом космічним енергіям могли бути притаманні і свої характерні кольори: батьківській енергії — жовтий колір, материнській — синій і синівській — зелений, як суміш двох попередніх.

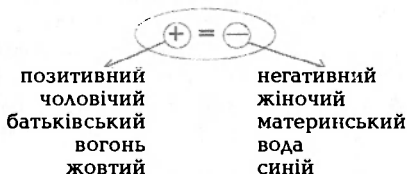
Акт світотворення

(сили і причини породження «проявленого» тривимірного світу)

I стадія

(спільне джерело
всіх сил)

Вакуум (Хаос, Ніщо)

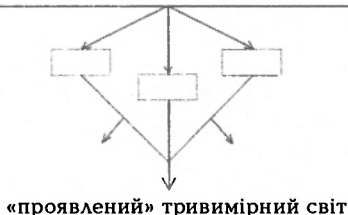
II стадія

(початковий
процес
породження
третьої
сили двома
первинними)

III стадія

(дія трьох
рівноправних сил)

Напевне, уявлення наших далеких предків про триєдину світобудову та триєдину світотворчу силу, зокрема, про дію трьох окремих рівноправних сил у третій, розгорнутій стадії світотворення, знайшли своє яскраве втілення у запровадженні одного з найвизначніших давніх українських свят — *Зелених свят (свята Трійці)*.

Згадаємо, як проходило свято Трійці, і побачимо, що його атрибутика та символіка багато в чому вже нам знайомі. Як відомо, на Зелений тиждень дівчата в полях, на левадах, у лісі «заплітали вінки» чи березу. Свято починалось із символічного дійства. На подвір'ї, де збирався гурт юнаків та дівчат, влаштували по центру *молоде зрублене деревце (символ Космосу, світопорядку)*, під яке ставили *відро з водою (символ первісного хаосу-води)*. Одній із дівчат надавалося право *пролити воду з відра (знак руйнування Хаосу, перемоги енергетичних сил Космосу)*, після чого дівчата залишали подвір'я і прямували в поле або до лісу. До церемонії в лісі теж заздалегідь готувалися: зранку пекли обрядові пироги та *яєшню (символ позитивної вогненної чоловічої енергії)*, плели вінки з *полином* (стрілоподібна рослина із жовтими квіточками — так само *символ чоловічої енергії*). Вже в лісі, під березами, або прямо серед поля *дівчата* (в даному разі *уособлення негативної жіночої енергії*) *частувалися яєшнею та пирогами (частування як знак взаємодії жіночої та чоловічої енергії)*. Після цього розходились парами заплітати вінки на березах чи колосках (*зелені вінки — символ породженої синівської енергії, символ життя*). Кожний вінок у такому випадку уособлював окрему людську долю, тому на Трійцю вінки перевіряли, визначаючи за свіжістю, кому судилось скільки жити.

На Зелений четвер, або Русалчин Великдень, треба було лишати на межах полів та на вікнах хліб, розвішувати на деревах полотно для сорочок русалкам тощо. Не можна було працювати, ходити в поле і на річку поодиноці, обов'язково треба було мати при собі *любисток* чи полин — обереги від русалок. Річ у тому, що русалки вважалися *представницями хаотичного водного начала*, і через те їх намагалися всіляко задовольнити і, на знак цього, забезпечити, як здавалося, всім «необхідним» з точки зору «земного» життя: їжею, одягом і т.п. Крім того, любисток і полин не випадково слугували оберегами від русалок, адже хрестовидний *любисток* із зеленкуватими квітками (*символ синівської енергії*), «чоловічий» полин, а також сама дівчина, що тримала ці квіти в руках, являли собою, таким чином, знайомий образ Трійці, світопорядку на противагу Хаосу, русалчиному «дому».

У Клечальну суботу дівчата, молодиці та діти зранку йшли збирати зілля й ламати гілки певних дерев, аби прикрасити хати й господарські будівлі. Клечанням також вистеляли долівки у хатах, з нього робились захисні *хрести* (очевидно, *символ другої стадії світотворення* — породження синівської енергії двома первинними — чоловічою та жіночою), плелись *вінки* (*символ життєдайної синівської енергії*), що мали силу оберега.

У Клечальну неділю дівчата обов'язково прикрашали голови вінками, робили букети з полину (вогненна чоловіча енергія), *барвінку* (*волога жіноча енергія, її символ — змієвидна рослина із синіми квітками*) та любистку (синівська енергія). По обіді всі збиралися на майдані, де була закопана *висока паля, прикрашена гіллям і квітками (уособлення моделі організованого Всесвіту — так званого світового дерева, або дерева життя)*, коло якої молодь водила хороводи, співаючи троїцьких пісень.

Проте не тільки певні народні свята та обрядові дії, а й деякі міфологічні персонажі і навіть стародавні українські слова відображають, напевне, ту саму центральну ідею міфологічної свідомості людності протонеоліту — ідею триєдиної світобудови та триєдиної світотворчої сили.

Так, цікаву семантику в цьому плані має слово *Троян*. Відомо, що Троян (Творян, Творіян, Туріян, Твор) — персонаж слов'янської міфології, що уособлює стихійні сили природи, що сприяють ростові, доборові (селекції) і розмноженню рослинного світу. Міфологічно Троян — володар трьох стихій — неба, землі й підземелля. Як володар трьох стихій, у навколишньому середовищі й у людині Троян і уособлює собою всю сукупність селекційних та обмінних процесів. Мабуть, тому не випадково Троян у міфологічних уявленнях постає символом (або ж символічним господарем) трьох форм росту рослини: змієвидної (символ води), стрілоподібної (символ вогню) та хрестовидної (символ тверді, знак синівської енергії).

Отже, ми дали спробу тлумачення і запропонували можливий варіант інтерпретації лише деяких стародавніх свят, символів та обрядових дій. Але й цього матеріалу, мабуть, достатньо, аби усвідомити, яке важливе місце у свідомості наших пращурів посідали уявлення про структуру світобудови і процес світотворення.

§5. Зодіак, перехід від першого до другого етапу зодіаку. Терміни кола рити.

Як відомо, *зодіак* (гр. *zodiakos* — «зверине коло») — це коло із 12 сузір'їв, розміщених вздовж щоденного шляху Сонця — екліптики, що спостерігається з Землі.

Під *екліптикою* ж (гр. *ekleiptike* — «затемнення») розуміють велике коло небесної сфери, по якому відбувається видимий річний рух Сонця.

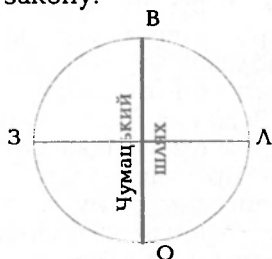
Ядром рити («закону») й був рух Сонця в колі зодіаку, а найвищим святом і початком дії «закону» — свято початку року й першого (головного) сузір'я зодіаку — весняне рівнодення. Зодіак став першою штучною геоцентричною моделлю, що виникла в протонеоліті; якісний стрибок у розвитку зодіаку відбувся в умовах перемагаючого відтворюючого господарства.

Рік вважався «колісницею» рити із 12-ма (враховуючи кількість зодіакальних сузір'їв) спицями; Сонце, як було вже сказано, називали оком, обличчям рити.

У слов'ян уявлення про «закон» і зодіак збереглися насамперед в образах 12-ти сонячних місяців року як господарів життя, в початку року язичницького календаря з весняного рівнодення, в поділі цього року на дві частини — теплу (весняно-літню) та холодну (осінньо-зимову) або на чотири пори року по три місяці (отже, по три сузір'я зодіаку) в кожній, в наявності власних численних термінів закону.

Отже, першим місяцем зодіаку (першим сузір'ям зодіаку) вважався місяць, де перебуває точка весни — місце Сонця в день весняного рівнодення. Чумацький же шлях виявився природною лінією розподілу зодіаку на дві частини (від точки весняного до точки осіннього рівнодення), а визначення точок зимового і літнього

сонцестояння давало змогу розбити зодіакальне коло на чотири зони — ті, які відповідали весні, літові, осені та зимі:

Зодіак I етапу

Сучасній структурі зодіаку передував зодіак I етапу. В цьому зодіаку пори року повинні були визначати Рак (пізніше — Близнята), Діва, Стрілець, Риби, й лише в тому разі, коли назви його сузір'їв відповідали основним господарським роботам мезоліту — неоліту (мисливству та збиральництву).

Початок полювання (і весну) уособлював *Стрілець*, літню рибу ловлю (і літо) — *Риби*, осіннє річкове збиральництво (і осінь) — *Рак*, зимові, переважно жіночі, роботи (і зиму) — *Діва-мати*. Символом пори року в такому випадку сприймали кульмінуюче *вночі* над землею сузір'я.

Зодіак II етапу

Внаслідок особливості обертання Землі (так зване явище прецесії) точка весни зсувається по екліптиці на захід із швидкістю 50,256' на рік. Тобто якщо в одному році точка весни збігалася з центром якоїсь зірки, то в наступному році відстань між ними вже дорівнювала 50,256', ще через рік — удвічі більше і т.д. В цілому ж точка весни проходить кожне зодіакальне сузір'я в середньому за 2160 років. Практично це означає, що приблизно через кожні 2 тис. років главенство у зодіаку переходить до наступного (яке було до цього 12-м, останнім) сузір'я.

Зодіак із Близнятами чи Тельцем на чолі був зодіаком вже другого етапу, адже символом пори року в ньому прийнято не те сузір'я, що кульмінує над землею вночі й добре видне, а протилежне йому, в котрому перебуває Сонце (точка пори року) й котре кульмінує над землею вдень, а отже, невидиме в сонячних променях.

Це можливе тільки за усвідомлення принципу дії колеса, підказати ж цей принцип могло єдине на той час колесо (що оберталося, до речі, в горизонтальній площині) — *прясло*. Чи не тому прясло й стало символом кола зодіаку?

Наведемо кілька прикладів зодіаків II етапу.

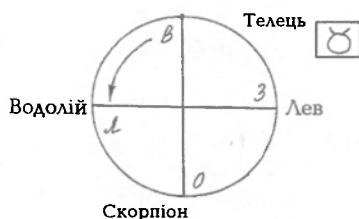

1. У зодіаку мезоліту-протонеоліту (6680—4400 рр. до н.е.) першим сузір'ям (точкою весни) були Близнята, точкою літа — Риби, точкою осені — Стрілець, точкою зими — Діва.

Єдиним відомим символом зодіаку з Близнятами на чолі (символом самих Близнят) є близнятські композиції на найдавніших горщиках буго-дністровської культури (Україна).

2. У зодіаку раннього неоліту (4400—4250 рр. до н.е.) першим сузір'ям (точкою весни) був Телець, точкою літа — Водолій, точкою осені — Стрілець, точкою зими — Лев.

3. У зодіаку середнього неоліту, мідного віку, ранньої бронзи (4150—2240 рр. до н.е.) першим сузір'ям (точкою весни) був Телець, точкою літа — Водолій, точкою осені — Скорпіон, точкою зими — Лев.

Космологічний зміст української народної казки «Котигорошко» (спроба інтерпретації)

Однією з найяскравіших казок, пов'язаних з давньою космологією, є, на наш погляд, казка про Котигорошка. Звернімося до деяких її сюжетних рис.

«А той чоловік та жінка ждуть та й ждуть синів, — нема. От одного разу пішла жінка на річку прати, коли це котиться горошинка по дорозі. Жінка взяла горошину та й з'їла.

Згодом народився в неї син. Назвали його Котигорошком».
(Українська народна казка «Котигорошко»).

Виявляється, зовсім не випадковим є місце, де обраниця знаходить горошину (Боже насіння), біля річки (або біля криниці). За давнім українським звичаєм, саме тут, біля криниці, тобто біля води, слід вести сороміцькі (любовні) розмови. Майже в усіх народних піснях знайомство і залицяння відбуваються біля криниці або коло річки, дунаю, моря.

Сам по собі мотив запліднення і народження біля води (річки) є досить архаїчним. Адже за уявленнями, що існували в свідомості людей мезоліту, саме у воді або ж на деревах чи кущах біля води були зосереджені тотемістичні зародки, які мали властивість «вискакувати» з місця свого «вічного» перебування і потрапляти до жінок, від чого останні, як вважалося, ставали вагітними. Та, як бачимо, хоч надалі й не змінилося традиційне місце народження, проте принципово змінився зміст цього дійства, який набув відтепер суто космологічного характеру: адже місце біля води (річки) розглядається вже, згідно з казковою логікою, як місце поєднання двох енергетичних начал: Вогненного чоловічого (космічного вогню, Сонця зокрема) та вологого жіночого.

У казці звертають на себе увагу ще два сюжетні моменти. По-перше, — чарівне, надзвичайне, чудодійне народження сина від звичайної жінки. По-друге, — епізод із виготовленням булави, що летить символічних 12 діб:

«— Скуй, — каже (Котигорошко), — мені булаву, та велику!

Як почав коваль кувати, то скував таку булаву, що насилу з кузні винесли. Узяв Котигорошко ту булаву, кинув угору та й каже до батька:

— Ляжу я спати, а ви мене збудіть, як летітиме булава *через дванадцять діб*.

Та й ліг. На тринадцяту добу летить та булава! Збудив його батько, він схопився, підставив пальця, булава як ударилась об нього, так і розскочилась надвоє. Він і каже:

— Ні, з цією булавою не можна йти шукати братів та сестру, треба скувати другу.

Поніс її знову до коваля.

— На, — каже, — перекуй, щоб була по мені!

Викував коваль ще більшу. Котигорошко й ту шпурнув угору та й ліг знову спати *на дванадцять діб*. На тринадцяту добу летить та булава назад, реве — аж земля дрижить. Збудили Котигорошка, він схопився, підставив пальця, булава як ударилась об нього — тільки трошки зігнулась.

— Ну, з цією булавою можна шукати братів та сестру. Печіть, мамо, буханці та сушіть сухарі, — підү.

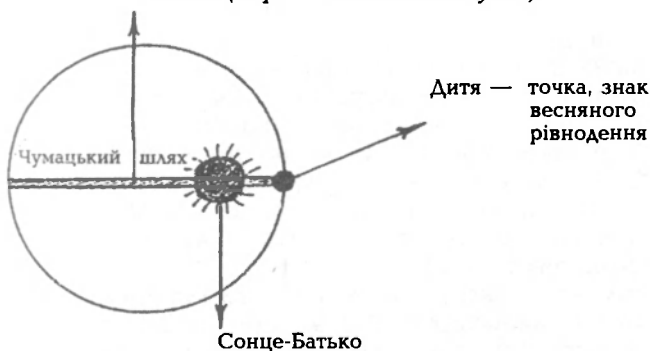
Узяв ту булаву, в торбу — буханців та сухарів, попрощався і пішов».

Хто ж такий є Котигорошко? Звідки в нього така надзвичайна сила? Чому саме він здатний запустити булаву, що летітиме рівно 12 символічних діб? Нарешті, хто ж його «справжні», міфологічні батьки?

А, може, й так: його батько — Сонце (вогонь, чоловіча енергія), що здійснює свій рух у колі зодіаку, його мати — Чумацький шлях (пор. рос. — «млечный путь» — молоко, вода, волога жіноча енергія), сам же він — їхнє дитя, їхнє перехрестя — знак весняного рівнодення, життєдайна синівська енергія, уособлення землі, символ родючості.

Скоріш за все, в системі світобудови Котигорошко — основне сузір'я періоду чи циклу. Він — символ початку року, одне із 12 сузір'їв зодіаку, в котрому міститься точка весняного рівнодення — знак вічного оновлення природи та Космосу. Ось чому котити — значить, насамперед, зароджувати рік, що складатиметься із 12 місяців, а взагалі ж — відроджувати все позитивне — природне середовище, енергетичні сили Космосу, виконувати роль визволителя, месії в широкому розумінні цього слова.

Мати (пор. — «Млечный путь»)

Не випадково горох в українських веснянках та приказках виступає символом родючості:

- Сію *горох*, сію *горох*,
горошку потрошку.
Натоптали сиротівці
аж до нас дорожку.
- Свій не свій, а в *горох* не лізь.

Згадаємо, що в українській обрядовості однією з основних ритуальних страв, що готуються напередодні Різдва для покійних пращурів, є горох.

А найдавнішим із царів земних вважається фольклорний персонаж цар Горох. Порівняйте деякі вислови:

- Це було ще *за царя Гороха*.
- *За царя Горошка*, як було людей трошки.
- Як бачились *в горосі*, та й досі.
- *Горохова* солома (символ праху, спустошення).

Якщо ж вдатися до лінгвістичних аналогій, то побачимо, що українські слова *горох, орох, гарох, арох, арохавий* та грецькі *архе* — «початок», *архіос* — «стародавній» походять від одного кореня.

Таким чином, *горох*, як і, деякою мірою, семантичне ядро *архе*, *архіос*, як і, зрештою, *Котигорошко*, — уособлюють ідею колобігу (котіння) як процесу, виникнення якої належить до «самого початку» — тобто до епохи, яка відзначена появою нового етапу світобачення — космічної стадії світогляду людства.

Отже, наголосимо ще раз, котити — означає народжувати новий рік, призводити до його початку, а знайомий нам казковий Котигорошко — це головне сузір'я зодіаку, з якого, як вважали наші предки, починається рік — чи то Близнята, чи то Телець, чи то Овен, чи то Риби, як це є сьогодні.

Терміни кола рити

У слов'янських мовах основними поняттями «закону» можна вважати терміни типу давньоруського, українського, білоруського, російського: *бог, весна, власть-волесть, доля, закон-покон, звичай, обичай, кош, лад, літо, мир, пора, правда, рада, рік-рок, род, ряд-ряда, свет, стан, страна, сторона, строй-устрой-устройство, суд-судьба* та інші, що різняться між собою, ймовірно, як первісними територіями, так і часом свого виникнення у пращурів слов'ян.

Чимало термінів «закону» у слов'ян етимологічно пов'язані з іменами найважливіших божеств: *лад* — із *Ладою, власть-волесть* — із *Волосом, рада* — з *Радгостом, род* — з *Родом* та ін. Глибока давність цих термінів очевидна, бо вони часто стають зрозумілими на фоні індоєвропейських паралелей і відповідають епосі обожнення великої рогатої худоби: божества — персоніфікації «закону» були пов'язані з культом великої рогатої худоби, а у слов'ян, як і в інших індоєвропейців, із коровою-биком пов'язували проміжки часу, явища природи, різні об'єкти, такі основні категорії, як майно, здобич, існування, життя. Пращури індійців прийшли в Індостан уже в середині II тис. до н.е., тому спільні уявлення, наприклад, у слов'ян та індійців про роль великої рогатої худоби та її обожнення мали існувати не пізніше III тис. до н.е. Для окремих термінів «закону»

ну» у слов'ян божества невідомі, а деякі терміни знаходять свою відповідність у культах інших індоєвропейських народів. Прикладом останнього є зв'язок слов'янського *мир* з індоіранським богом *Митрою* (*Мифрою*), що разом із Варуною вважався в індійців основним охоронцем «закону» (рити).

У слов'ян існували, напевно, й інші, нині забуті, терміни «закону», зокрема *арта* (=рита), співзвучний і рівнозначний давньоперському «*arta*», австрійському «*asa*» (=ARTA), іранському божеству *Arta* й пов'язані з іменем грецької *Артеміді* (за деякими середньовічними джерелами Русі, культ *Артеміді-Артеміда* існував у слов'ян-язичників) і відбитий у назві держави слов'ян *Артанія* (Arsania) зі столицею *Арта*.

Важливо наголосити також, що до основних термінів «закону» належать і *край*. — *украї*, *країна* — *україна*! А це значить, що назва нашої держави набагато давніша, ніж перша згадка цього терміна в Київському літопису від 1187 р. Зважаючи на обґрунтовану В. М. Топоровим етимологічну близькість термінів типу німецького «*ort*» (місце), латинського «*ars*» (вільне [поле]), латинського «*ars*» (мистецтво), з термінами «рита»-«арта»-«арс» слушно пов'язувати й назву *Рось-Русь*. Останнє підтверджується ототожненням Русі з *полянами* («поляне, яке нині зовомая Русь»), названими так, як уважають, за своєю *польовою* (іцкритою) територією, — у протилежність, наприклад, *лісовим древланам*, назву яких пов'язують зі словом «дерево». Це рівнозначно, на наш погляд, таким термінам «закону», як латинське «*ars*» (вільне [поле]) та латинське «*rus*» (поле). Чи не варто в такому разі нагадати точку зору тих дослідників, які у відповідь на твердження про скандинавське походження терміна «*русь*» наголошували: цей термін не виник, а лише одержав новий розголос у зв'язку з поверненням у Середнє Подніпров'я варягів-руси, частина предків яких наприкінці античності — на початку середньовіччя, відірвавшись од основного масиву слов'ян (з-поміж цих предків була й частина руси), емігрувала з наших земель до Прибалтики, а звідтіля — до Скандинавії?

Давність багатьох термінів «закону» у слов'ян підтверджує їхній зв'язок із культом сузір'я Тельця епохи його головування в зодіаку, що найкраще з'ясовано для термінів *власть-волесть* і *пора* через їхній зв'язок із богами *Волосом-Велесом* і *Поренутом*, *Поревітом* і, можливо, *Перуном* (*Пороуном*) і з такими назвами Плеяд Тельця, як *Волосожари*, *Волосині*, *Влашині* тощо у слов'ян і *Перуне* в Авесті. Найочевидніше коріння зодіаку з Тельцем на чолі простежене в індоєвропейців — найдавніших пастухів великої рогатої худоби, що перейшли до землеробст-

ва та розведення дрібної рогатої худоби. Еволюцію тваринництва, притаманну індоєвропейцям, відбито й у закріпленій у зодіаку послідовності головування сузір'їв: спочатку Тельця, а потім — Овна. Оскільки ніяке інше населення до такої міри не пов'язане із загальноприйнятим зодіаком, а ритуал є одним із найвиразніших етнічних ознак, творцями й найдавнішими носіями загальноприйнятого зодіаку можна з упевненістю вважати індоєвропейців. У сусідів індоєвропейців, котрі зберегли власні назви Тельця, — в удро-фінських народів, які займалися в V—III тис. до н.е. переважно мисливством, рибальством та збиральництвом, — сузір'я Тельця названо Великим Списом або Зорями Рукоятки, його основні частини — Гіади та Плеяди — Старим і Новим Ситом, а Плеяди — й Стадом Оленят (це дозволяє припускати назву Оленя чи самиці Оленя, але не Корови-Бика, для сузір'я Тельця в цілому). В Месопотамії тваринництво почалося з приручення дрібної рогатої худоби (велика рогата худоба стала тут домінувати, можливо, з мідного віку), й поклоніння кози-вівці відбито в міфах і найдавнішому мистецтві Передньої Азії, в тому числі й у символах, які можна вважати зодіакальними. Таким чином, спочатку було кілька варіантів зодіаку, що відрізнялися не границями сузір'їв на екліптиці, а назвами деяких сузір'їв: індоєвропейський (нині загальноприйнятий), семітський (передньоазіатський) і, можливо, удро-фінський.

Іншою важливою особливістю господарства слов'ян є давній характер їхнього землеробства, яке, ймовірно, досить рано стало орним. Не випадково у слов'ян саме із святом «закону» — Новим роком — пов'язані обряди з плугом чи його чепігами, відомі і в інших сучасних південних індоєвропейських народів (молдован, румунів, греків, іспанців, індійців, іранців), а Гіади в Україні називали Чепігами. Це дозволяє датувати виникнення культу плуга не пізніше ніж серединою V—початком II тис. до н.е., що не суперечить фактові існування рала вже на етапі А трипільської культури.

Все наведене вище доводить, що наші пращури належали до народів із розвинутими уявленнями про «універсальний закон» і зодіак.

Витоки загальноприйнятого зодіаку простежені за зображеннями символів зодіаку або астрономічних символів сузір'їв, котрі очолювали зодіак. Єдиним відомим можливим символом зодіаку з Близнятами на чолі (символом самих Близнят) є негативно-позитивні близнятські композиції на найдавніших горщиках буго-дністровської культури. Величезне число зображень зодіакальних символів належить до епохи головування в зодіаку

Тельця. Найбільш ранні з них відкриті на Кам'яній Могилі — на чуринзі та на стіні гроту. За чурингу править плитка із зображенням носорога й тура. На фігурку бика «накладено» кут, утворений вісьмома видовбаними ямками; його можна вважати варіантом кута основної частини сузір'я Тельця, а це значить, що, як і інші аналогічні зображення Гіад, цей кут позначався вже в епоху головування в зодіаку Тельця — з 4400 р. до н.е. В. М. Даниленко відносив цю плитку до пізнього палеоліту, ми ж тлумачимо її як протонеолітичну. Кутом Гіад є, ймовірно, підовальна композиція з лунок, нанесених на тілі центральної серед чотирьох розташованих колом фігур биків (йдеться про зображення на стіні гроту). Отже, зорі сузір'я Тельця (Бика) обидва рази зображали — в символічній формі — на тілі бика! Цілком вірогідно, що бичачі фігури на стіні гроту відбивають чотири річні положення сузір'я Тельця стосовно лінії горизонту, тобто чотири пори року, основним серед яких є весна. В. М. Даниленко датував це зображення палеолітом. Надалі таке відтворення Гіад у вигляді їх основних зір мало місце на трипільському посуді з Бринзен III.

До протонеоліту належать також амулети з кістки, виготовлені у формі астрономічного символу Тельця населенням культури Лепенського Виру в Сербії.

ВИСНОВОК

Таким чином, протонеоліт став, можливо, вирішальною епохою становлення людства у голоцені. Саме у протонеоліті сформувалася завершена структура сучасного людства (сім'я, рід, плем'я, стани з їх соціальною нерівністю), завершився біологічний розвиток людини сучасного фізичного типу у зв'язку з появою великих рас. Протонеоліт став новим кроком у розвитку та освоєнні природи, пов'язаним з винайденням першого штучного продукту (нитки та плетеної тканини), а також із зародженням тваринництва та землеробства.

Протонеоліт у природно-кліматичному відношенні став справжнім початком голоцену: саме з того часу остаточно зникла фауна та флора льодовикового часу, яких замінили тварини та рослини кліматичної сучасності.

У протонеоліті вперше було усвідомлено (у зв'язку з наявністю тваринництва та сталою сім'єю) роль батька у народженні дитини. Це ще більш піднесло значення чоловіка в суспільстві.

Соціально-економічні та природно-кліматичні особливості протонеоліту стали основою для усвідомлення людьми своєї

особливої людської сутності, відмінної од тваринного світу. На зміну тотемізму прийшла найдавніша система світогляду, у якій значне місце належало ідеї творення світу, закономірностей його існування та наступного знищення. Було вироблено найдавнішу справжню космічну модель, у тому числі й такий її варіант, як зодіак.

Стрижнем світогляду стала ідея універсального закону існування Всесвіту, складовою частиною якого вважали й суспільство.

У зв'язку з цим можна припускати, що протонеоліт став справжнім початком сучасності. Не випадково, мабуть, поява перших ранніх пращурів у цю епоху (часто звану золотим віком) у давніх євреїв асоціювалася з появою Адама.

З протонеоліту виникли також перші великі спільності, відомі як мовні сім'ї (індоевропейська та семітська, наприклад).

ІДЕЯ ГЛОБАЛЬНОГО КАТАКЛІЗМУ У СВІТОГЛЯДІ НАСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Будь-яка розвинута система світогляду, у тому числі й давня, мала вигляд циклічної схеми, початок якої відповідав творенню, а кінець — міфічному кінцеві світу. Розвинуті системи світогляду виникли при утворенні сучасної структури людства (стабільна сім'я, рід, плем'я, соціальна нерівність, мовні сім'ї, завершення біологічного розвитку у вигляді сформованих великих рас) та сучасного природно-кліматичного режиму планети. Це відповідає рівневі епохи протонеоліту (для відсталіших народів — рівневі епохи неоліту). Трипільське населення мідного віку (Трипілля А-С I) відповідало вже третьому (пізньому) періодові епохи неоліту, а отже, повинно було мати досвід (і спогади про це) переживання трьох (раннього, середнього та пізнього) періодів протонеоліту та двох (раннього, середнього) періодів епохи неоліту і соціально-економічних та екологічних криз, що відбувалися на зламах цих періодів. Особливо жорстоку кризу пращури трипільців змушені були пережити при переході від епохи мезоліту до епохи протонеоліту (від преоборіалу до бореалу), коли утвердився справжній голоцен, впав ґрунтовий рівень вод, холодний степ став теплим, а хвойний ліс до широти півночі України став листяним або мішаним, зникли холодолюбиві тварини. Можливо, дещо слабшою була криза на зламі епох протонеоліту та неоліту (при переході від